

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Дмитро Гордієнко

Рецензія

- 1) **Горобець В. Гетьман Руїни. Іван Брюховецький та Москва. Київ : Вид. дім. «Нисво-Могилянська академія», 2017. 247 с. (Серія «Міжнародна історія України»); 2) Горобець В. Гетьман Брюховецький. Життя у славі, владі та ганьбі. Київ: Парлам. вид., 2019. 440 с. (Серія «Політичні портрети»).**

DOI: 10.5281/zenodo.4394445

© Д. Гордієнко, 2020. СС BY 4.0

Постать Івана Брюховецького належить до числа яскравих антигероїв України. Як правило, українська історіографія не любить антигероїв, віддаючи перевагу лише позитивним, героїчним постатям, тим самим викривлюючи дзеркало історії України, позаяк зовсім не зрозумілими, а то й спотвореними, видаються причини «історії з бромом», за висловом В. Винниченка. Водночас якраз постать І. Брюховецького стала переломною в українській історії. Саме він заклав «традицію» українського політичного популізму, апеляції до «зубожілих інстинктів» і показав приклади наслідків популістської політики. Тому заслуговують на увагу дві книги знаного історика Гетьманщини Віктора Горобця, присвячені непересічному й контраверсійному лівобережному гетьманові. Ідейний посил першої монографії, відповідно до назви книги, є чітким проголошенням Брюховецького творцем Руїни та промосковським гетьманом. Натомість у другій монографії автор декларує більш всебічний образ життя і діяльності цього «гетьмана Руїни». Але з обох майже однакових висновків випливає, що головним завданням автора було «зрозуміти трагічну постать козацького гетьмана, що через об'єктивні причини й обставини був змушений діяти в певних жорстких внутрішньоукраїнських суспільно-політичних координатах і зовнішніх геополітичних впливах» (1, с. 246; 2, с. 420).

Водночас автор слушно ставить питання щодо доречності вживання самого поняття «Руїна» до подій початку другої половини XVII ст. На думку В. Горобця, більш коректним був би термін «Громадянські війни в Україні другої половини 1650 – першої половини 1660-х рр.» (2, с. 7). Проте, в цих війнах завжди активно був присутній зовнішній чинник, насамперед Москва і Річ Посполита, і не завжди саме козацькі угруповання визначали втручання зовнішніх сил у внутрішні справи. Яскравим прикладом, наведеним самим же автором, є «торгівля» козаками польською і московською сторонами під час переговорного процесу під Чудновим восени 1660 р. чи в Андрусові 1667 р. З іншого боку, суто термінологічно, громадянські війни, за визначенням, можливі лише за республіканських форм правління. Тому й на сьогодні термін «Руїна» найопукліше відображає українські реалії того часу. І не важливо, що в документах доби це означення не вживалося. Історіографія як наука має справу з термінами, більшість із яких є кабінетного походження. Найяскравішим прикладом цього явища може бути

термін «стародавня Греція», де ні перше, ні друге слово не вживали в пам'ятках досліджуваної доби.

Прагнучи «зрозуміти», автор намагається й виправдати свого героя: «Здобувши гетьманську булаву інтригами й підступами, у якийсь час Брюховецький і сам став заручником ситуації фактичної безвиході, причому створеної – хоч би як це було прикро йому усвідомлювати – значною мірою ним же самим» (1, с. 9; 2, с. 6).

І. Брюховецький належав до homo novus серед козацької еліти. Його карколомний злет виявився неочікуваним і незбагненим для сучасників та загадковим для істориків. Безумовно, гетьман був обдарованою людиною, й тому заслуговує на увагу відображення автором його ранньої біографії. В. Горобець спростовує нігілістичне ставлення до ролі молодого Брюховецького при Б. Хмельницькому та І. Виговському, відтак припускає його «шляхетське походження чи принаймні шляхетське виховання» (1, с. 12; 2, с. 15). Тому цілком логічно, що своїм кар'єрним злетом Брюховецький завдячував не прихильності батька й сина Хмельницьких, а особистим якостям: «Блискучі ораторські здібності, майстерність популістських прийомів, тонке розуміння людської психології та вміння грати на людських слабких» (1, с. 15; 2, с. 18–19). Як влучно зазначає В. Горобець, Брюховецький мав «сильно розвинені політичні інстинкти» (1, с. 16), хоча в другій монографії називає його ще й «обранцем долі» (2, с. 11). Лише після візиту до Москви, як то випливає з дослідження В. Горобця, «політичний нюх» Брюховецького явно притупляється, коли він дозволив опозиційній старшині розправитись зі своєю довіреною людиною – генеральним писарем З. Шийкевичем.

Протистояння І. Брюховецького з Я. Сомком та В. Золотаренком за гетьманську булаву дослідник вбачає не в соціальній складовій, а в політичній, у проблемі «перерозподілу чільних місць на політичному Олімпі козацької України», коли «стара» старшина залишилася при Ю. Хмельницькому, а «нова» намагалася зайняти їхні місця на Лівобережжі (2, с. 54). При цьому соціальний аргумент виступав елементом політтехнології: І. Брюховецький був речником української голоти, представником «зубожілої партії», і саме його заклики «лоскотали найбільш ниці інстинкти знедолених козаків і посполитих» (1, с. 69), що й вилилось по Чорній раді у хвилю погромів і насильства з боку прибічників Брюховецького. Натомість Я. Сомко та В. Золотаренко апелювали до статечної, «ошляхетненої» старшинської партії, так званих «скоробагачків». Хоча В. Горобець згадує й про особисті мотиви ненависті І. Брюховецького до Я. Сомка. Прикметно, що в зовнішньополітичній орієнтації, хоча Я. Сомко й виявляв чіткі автономістські тенденції, всі претенденти орієнтувалися на Москву, що вже, за браком альтернативної візії, нічого доброго не віщувало для козацької України. Водночас Москва не втрачала можливостей для посилення своїх позицій в Україні. У цьому контексті автор наголошує на важливості присутності московського військового корпусу, чисельністю 7–8 тисяч ратників на «Чорній раді» під Ніжином, що, власне, і визначило результат козацької елекції.

Серед причин поразки Я. Сомка В. Горобець називає: 1) чітку, демонстративну підтримку Московю кандидатури І. Брюховецького та 2) соціальну політику наказного гетьмана, який, прагнучи зміцнити гетьманську владу, належним чином «не задобрив», не сперся на козацьку старшину. Відтак не дивно, що на Чорній раді від Сомка відступило його власне військо, що остаточно й визначило його поразку у боротьбі за гетьманську булаву. Натомість І. Брюховецький, як зазначає В. Горобець, «як справжній великий актор» (1, с. 59; 2, с. 97), блискуче зіграв свою демагогічну партію і здобув бажану владу. Згідно з Переяславськими статтями 1659 р., він мав вирушити до Москви подивитися в «пресвітлі царські очі», очевидно шукаючи в них миру для України.

Проте візит до Москви відбувся лише два роки потому, і він дуже детально

розписаний автором. Щодо мети посольства, з дослідження В. Горобця випливає лише те, що в такий спосіб гетьман намагався утвердити свою владу, запобігти реваншу опозиційно налаштованої до нього, також промосковської, партії в Україні на чолі з київським полковником та місцєблюстителем, «продемонструвати лояльність васала своєму суверену» (2, с. 254). Однак, оскільки такий візит був передбачений статтями 1659 р., чому ж гетьман зволікав із виконанням договору аж два роки, автор не пояснює. Очевидно, як типовий популіст, гетьман намагався взагалі уникнути виконання цього пункту договору. За результатами візиту Брюховецькому вдалося посилити свої позиції у владі, чому особливо сприяло одруження з представницею роду Долгорукових та отримання боярського титулу: «Відтепер, від 22 жовтня 1665 р., про Івана Брюховецького починають писати виключно як «боярин і гетьман», а для означення своєї персони, згідно з московською традицією, починають вживати виключно – як це було заведено для бояр – ім'я та по батькові: «Іван Мартинович Брюховецький» і він «перестане послуговуватися по батькові вже тоді, коли на початку 1668 р. оголосить війну Росії» (1, с. 184; 2, с. 283). Гетьмана приймали розкішно, тому автор слушно зауважує, що за цей погляд у «царські очі» згодом «дорогу ціну заплатить козацька Україна» (1, с. 162).

На слушну думку В. Горобця, цей дипломатичний візит, результатом якого стали нав'язані гетьману Московські статті 1665 р., став рубіжною подією в історії розвитку українсько-московських відносин та історії Гетьманщини загалом.

Важливим є висновок дослідника щодо курсу нового гетьмана на «реанімацію» загальної, чорної ради в Гетьманщині, що «зруйнував і до того не вельми тривкий спокій у суспільстві й сприяв подальшій ескалації охлократичних настроїв» (1, с. 64; 2, с. 105). Таким чином, реалізація цього першого «зубожілого проекту» в Україні з призначенням на полкові уряди представників рядового козацтва, черні та страпою опозиційної старшини на чолі з Я. Сомком та В. Золотаренком і стала передвісником Руїни. Досить швидко чернь відчула популізм заяв Брюховецького, коли останній призначив до кожного з новопоставлених полковників по 100 запорожців, які мали утримуватися коштом місцевого люду. Як наслідок, «прагнення Брюховецького зміцнити гетьманську владу змушує його «забути» і про свої взяті напередодні елекційної ради зобов'язання щодо розширення меж міського самоврядування, гарантування міщанам невтручання козацької адміністрації в справи, віднесені до компетенції магдебургій, тощо» (1, с. 76; 2, с. 120).

Утвердившись при владі, І. Брюховецький змушений був вступити в протистояння з місцєблюстителем Київського митрополичого престолу Методієм та боротьбу з правобережним гетьманом. Протистояння з єпископом Методієм В. Горобець подає в контексті протистояння гетьмана з православним духовенством загалом. Однак, як слушно зауважував О. Морозов, Методій був не стільки єпископом, як політиком. Тому й підґрунтя конфлікту варто шукати в протистоянні двох політичних лідерів України, про що пише й сам автор. У новій ситуації Методій виявився більш послідовним у провадженні промосковської політики, натомість політична програма гетьмана Брюховецького «суттєво різнилася із його популістськими заявами, зробленими в пору шукання гетьманської булави», що змушувало «гетьмана докладати максимум зусиль до того, аби уникнути виконання домовленостей з цього приводу. Зрозуміло, що необхідно було якимось чином насамперед нейтралізувати активність місцєблюстителя у цій сфері» (1, с. 82; 2, с. 127). У конфлікті двох авантюрих натур, безумовно, ініціативу мав виявити гетьман. Саме на ньому лежала відповідальність за проведення московської політики в Лівобережній Україні, натомість єпископ Методій був своєрідним «чорним кардиналом», на той час уже явним агентом Москви в Україні, водночас, як представник духовенства, він не ніс жодної прямої відповідальності за політику українського уряду. Така

розстановка сил робила вразливим гетьмана, тому то Брюховецький уже з серпня 1663 р. й повів інтригу проти місцеблюстителя Методія.

Натомість складнішим виявилось протистояння з правобережним гетьманом, першим актом якого можна вважати велику польсько-московську війну 1663–1664 рр. Похід війська Яна II Казимира на Лівобережну Україну застав Брюховецького зовсім безпорадним. Останній спробував розіграти ту саму соціальну, «зубожілу» карту серед люду Правобережжя, що мало певний відгук серед тамтешнього населення. Натомість у протидії походу польсько-козацьких військ Брюховецький як головнокомандувач виявив повну безпорадність. Лише стійкість козацьких залог окремих фортець, прихід московського війська та розгортання антипольського повстання на Правобережжі врятували становище лівобережного гетьмана. Проте значно складніше було втримувати ситуацію на Лівобережжі в протистоянні з новим правобережним гетьманом Петром Дорошенком. Успіху правобережного гетьмана сприяв і «соціальний бумеранг», що впав на Брюховецького після повернення з Москви під час намагань втілити в життя Московські статті.

Пряме й демонстративне втручання Москви у внутрішні справи України, одним із яскравих виявів якого було обрання на гетьманство Брюховецького, *de facto* розділило Україну по Дніпру та створило ситуацію одночасного існування двох і більше гетьманів, кожен з яких мав свою легітимність. З іншого боку, постало питання й об'єднання України під одним регіментом, яке з лівобережних гетьманів першому вирішувати довелося саме Брюховецькому. Водночас заслуговує на увагу думка В. Горобця, згідно з якою Андрусівське перемир'я 1667 р. було зумовлене спільною загрозою з боку Оттоманської Порти. У контекст зближення Москви та Варшави автор ставить і білоруську авантюру Брюховецького 1666 р.

Дослідник слушно ставить питання: чи думав Брюховецький, що його демагогічні обіцянки колись таки доведеться виконувати? Автор прямої відповіді не дає, однак із тексту випливає, що ні. Відтак наприкінці 1667 р. відбулося «запізниле прозріння» лівобережного гетьмана. Повстання 1668 р., хоча й організоване за участі Брюховецького, переросло у стихійне й охопило усе Лівобережжя. Гетьман не виявив свого політичного чуття: чи то він намагався залишати шляхи відступу, чи дійсно втратив відчуття реальності, що показали й провали на міжнародній арені. Подвійну гру намагався провадити й інший «очільник» України та повстання – місцеблюститель Методій.

Таким чином, попри те, що в «епілозі» автор критикує Т. Таїрову-Яковлеву за вживання усталених оцінок постаті й діяльності І. Брюховецького, дослідження В. Горобця не пропонує жодних нових поглядів чи хоча б кутів зору на постать гетьмана. Автор не запропонував принципово нових підходів до аналізу й оцінки Брюховецького, як не показує й інакшого розуміння дій гетьмана. Безумовна цінність дослідження полягає в наповненні деталями, у ретельній реконструкції біографії гетьмана І. Брюховецького, і це завдання історик блискуче виконав. Висновки ж читач має робити самостійно, як і самостійно спробувати зрозуміти мотиви вчинків чи бездіяльності гетьмана. Власне, В. Горобець і наголошує на актуальності свого дослідження потребою засвоїти українським суспільством «цей історичний урок, важкий урок, й спробувати не повторити допущених трагічних прорахунків у майбутньому» (1, с. 9).

Книги написані доброю мовою, помічений лише один одрук. Водночас цитування «Щоденника» Патріка Гордона як оригіналу російською мовою видається не зовсім коректним, адже написаний «Щоденник» англійською, а не російською мовою. Не послідовними є й принципи цитування українських наративних та актових джерел ранньомодерного часу. В одних випадках вони транслітеруються, як правило, сучасною російською орфографією та правописом, в інших – перекладаються сучасною українською мовою.

Насамкінець варто зазначити, що, попри те, що обидві монографії (відповідно до назв) ставлять різну мету розкриття образу гетьмана І. Брюховецького, це, за незначними винятками, одне і те ж дослідження. Так, у другому виданні, наприклад, додано розділ про спробу дипломатичного врегулювання польсько-московських відносин 1664 р. (2, с. 193–201), «Гетьманат без гетьмана» про ситуацію в Україні на час відсутності І. Брюховецького (2, с. 285–307), про білоруську виправу полковника Д. Ігнатовича (2, с. 347–351), «Лівобережний Гетьманат після «торгу» в Андрусові» (2, с. 366–376), пасажі про піклування гетьмана Києво-Могилянською академією (2, с. 339–341) чи наукову дискусію з Т. Таїровою-Яковлевою щодо перебігу перемовин у Москві 1665 р. (2, с. 249–254), деталізовано подані страви на святковому обіді в честь іменин царівни і великої княжни Софії Олексіївни (2, с. 260–261). Фактично друга книга є доповненим, трішки переробленим (навіть перефарматовано поділ на розділи, але зі збереженням послідовності) варіантом першої, до якої, окрім того, додано мінімальний науковий апарат, іменний покажчик та ілюстративний матеріал загальноінформативного змісту. Тому, щоб само не повторюватись і не вводити в оману читача, коректніше було другу книгу зазначити як доповнений варіант першої. Принаймні, якщо була потреба змінити назву, це варто було б обумовити у передмові. Таким чином, безумовно цінне й ґрунтовне дослідження, що є ваговим внеском в українську історіографію, водночас залишає по собі неприємний осад.

Дата подання: 19 жовтня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 16 листопада 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Гордієнко Д. Рецензія : 1) Горобець В. Гетьман Руїни. Іван Брюховецький та Москва. Київ : Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2017. 247 с. (Серія «Міжнародна історія України»); 2) Горобець В. Гетьман Брюховецький. Життя у славі, владі та ганьбі. Київ: Парлам. вид., 2019. 440 с. (Серія «Політичні портрети»). Сіверянський літопис. 2020. №6. С. 136–140. DOI: 10.5281/zenodo.4394445.

Цитування за стандартом APA

Hordiienko, D. (2020). *Retsenziia* : 1) Horobets V. *Hetman Ruiny*. Ivan Briukhovetskyi ta Moskva. Kyiv : Vyd. dim. «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2017. 247 s. (Seriia «Mizhnarodna istoriia Ukrainy»); 2) Horobets V. *Hetman Briukhovetskyi. Zhyttia u slavi, vladi ta hanbi*. Kyiv: Parlam. vyd., 2019. 440 s. (Seriia «Politychni portrety»). [Recension : Horobets, V. (2017). 1) *Hetman of Ruins*. Ivan Briukhovetsky and Moscow. Kyiv, Ukraine: Kyiv Mohyla Academy; Horobets, V. (2019). 2) *Hetman Briukhovetsky Life in glory, power and shame*. Kyiv, Ukraine: Parlam.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, 136–140. DOI: 10.5281/zenodo.4394445.